

Є. І. Гура

Дніпропетровська державна медична академія (м. Дніпропетровськ)

ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ ПОВЕДІНКОВИХ ТА ЕМОЦІЙНИХ РОЗЛАДІВ У ПІДЛІТКІВ, ПОЗБАВЛЕНИХ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ

Проблема поведінкових розладів у підлітків, позбавлених батьківського піклування (ППБП), у наш час актуальна у зв'язку з великою частотою зустрічаємості та соціальним значенням. Досить часто психіатричні та наркологічні проблеми підлітків ускладнюють соціальну адаптацію в дитячих закладах та прийомних родинах [1]. Дослідження вітчизняних авторів свідчать про те, що формування поведінкових розладів у підлітків — не випадковий процес, це закономірний результат всього попереднього особистого розвитку підлітків та впливу великої кількості різноманітних біологічних, соціальних та психологічних факторів [2]. Також висловлюється думка про деяку «штучність» розмежування соціального, психологічного та біологічного у розвитку розладів поведінки. Сформувався сучасний погляд на психологічні чинники як на посередників між соціальним та біологічним [3]. Вітчизняні автори досліджували вплив статеворолєвих чинників на формування залежної поведінки у звичайних підлітків [4], агресивності на соціально-психологічну дезадаптацію ППБП [5], психічних травм та їх наслідків у звичайних підлітків [6], соціально-психологічних факторів на кримінальну поведінку підлітків, які перебувають у умовах пенітенціарної системи [7].

У роботі надані результати дослідження взаємозв'язків психічних чинників (структури особистості, тривоги, депресії) та міжособистих факторів (стосунки з родиною, однолітками, учбовими закладами та ін.), які впливають на розвиток поведінкових розладів у ППБП, що перебувають у притулках м. Дніпропетровська.

Мета роботи: вивчення психічних та міжособистих чинників, що впливають на поведінкові розлади у ППБП, та їх взаємовідношень для оптимізації профілактичної та реабілітаційної роботи.

Для дослідження міжособистих факторів, які впливають на розвиток розладів поведінки у ППБП, використовувався «Лист життєвих подій (RALLE)» (Подольський А., Ідобаєва О., Хейманс П. 2005 г.); для вивчення психологічних факторів, які впливають на розвиток розладів поведінки у ППБП, використовувались «Шкала особистої тривожності для учнів 10—16 років» (Прихожан 2000г.), «Депрископ» (Подольський А., Ідобаєва О., Хейманс П. 2005), ПДО (Лічко).

Об'єктом дослідження стали 100 підлітків віком 10—17 років (ППБП). Підлітки у притулках були оглянуті педіатром та психологом. Висновок про стан здоров'я та інтелектуальні здібності підлітків дозволяв їм проходити навчання в загальноосвітній школі.

Змішаний розлад поведінки і емоцій (F 92) був найбільш поширеним діагнозом — 64 %. Депресивні розлади соціальної поведінки виявлені у 26 % підлітків; тривожні розлади соціальної поведінки — у 21 % підлітків; тривожно-депресивні розлади поведінки — у 17 % підлітків. Розлад соціальної поведінки (F 91) спостерігався у 31 % випадків. Розлади поведінки

відсутні у 5 % підлітків. Особливостями розладів поведінки у ППБП є їх коморбідність зі зловживанням психоактивними речовинами. Частіше за все ППБП вживають нікотин, алкоголь, летючі речовини.

Вибір найбільш адекватних методів психотерапії і психокорекційних заходів значною мірою залежав від типу акцентуації характеру. Для вивчення структури особистості у ППБП використовувався ПДО (Лічко). Частіше за все ППБП мали епілептоїдний та змішаний епілептоїдний тип акцентуації (48 %; 18 %). Гипертимний тип акцентуації було діагностовано у 15 % підлітків, змішаний гипертимний тип — у 4 %. Шизоїдна акцентуація виявлена у 5 % ППБП.

Встановлена провідна роль реакції емансипації, яка негативно впливає на підліткову конформність ($r = -0,27$; $p < 0,05$), прямо пропорційно — на ставлення до дослідження ($r = 0,21$; $p < 0,05$), психологічну схильність до вживання алкоголю ($r = 0,26$; $p < 0,05$). Остання в свою чергу негативно залежить від статі підлітків ($r = -0,28$; $p < 0,05$) та кількості особистих стресів ($r = -0,21$; $p < 0,05$). На прояви реакції емансипації негативно впливає підліткова тривога, що пов'язана зі стосунками з однолітками, ірраціональна та загальна ($r = -0,21$; $-0,26$; $-0,22$; $p < 0,05$).

На підліткову делінквентність негативно впливають стреси шкільного життя ($r = -0,32$; $p < 0,05$).

Підліткова конформність залежить від самоочіночної тривоги та депресивних показників: песимістичної депресії; NDEPDAYS — загальної кількості днів по всім депресивним пунктам; «вторгнення депресії»; NBURODENDAYS — загальної кількості днів з «ефектом втручання»; DNOW — загальної кількості депресивних симптомів, які підлітки пережили на протязі 24 годин (1 доба) перед дослідженням ($r = -0,21$; $-0,27$; $-0,21$; $-0,27$; $-0,21$; $p < 0,05$).

Можливість органічної акцентуації характеру пов'язана з депресивними показниками NDEPDAYS та NBURODENDAYS ($r = -0,20$; $-0,20$; $p < 0,05$).

Дані ПДО свідчать про значні проблеми гендерної ідентичності ППБП: 73 % досліджуваних дівчат відмовились від характеристик жіночості. На показник мужності та жіночості впливають стреси особистого життя ($r = 0,25$; $p < 0,05$) та депресивних показників NDEPDAYS, NBURODENDAYS, DNOW ($r = 0,34$; $0,34$; $0,22$; $p < 0,05$).

Гендерні відмінності кореляцій структури особистості. Конформність у дівчат негативно залежить від реакції емансипації ($r = -0,34$; $p < 0,05$), а у хлопчиків — від кількості депресивних симптомів на добу ($r = -0,30$; $p < 0,05$).

Реакції емансипації у дівчат мають негативний зв'язок з конформністю та магічною тривогою ($r = -0,34$; $-0,32$; $p < 0,05$), а у хлопчиків — позитивний зв'язок із ставленням до дослідження, показником М-Ф, психологічною схильністю до вживання алкоголю, шкільними стресами ($r = 0,28$; $0,46$; $0,33$; $0,39$; $p < 0,05$).

На ставлення хлопчиків до дослідження впливають емансипація, показник М-Ф, сімейні стреси ($r = 0,28; 0,45; -0,31; p < 0,05$), виявлена позитивна залежність між показником М-Ф та ставленням до дослідження ($r = 0,45; p < 0,05$).

У дівчат виявлений позитивний зв'язок між можливістю органічної акцентуації характеру та стресами особистого життя ($r = 0,32; p < 0,05$), негативний зв'язок між можливістю органічної акцентуації характеру та депресивною сферою життя: функціональним, автономним, самокритичним, песимістичним рівнями, показниками NDEPDAYS, «депресивного вторгнення», NBURDENDAYS ($r = -0,37; -0,33; -0,50; -0,40; -0,35; -0,39; -0,35; p < 0,05$).

Для формалізації факторів особистого та міжособистого життя, які впливають на розвиток патології, у ППБП використовувалась методика «Лист життєвих подій (RALLE)». У дослідженні брали участь 94 підлітки. У ППБП стреси у відносинах з однолітками прямо впливають на стреси особистого життя ($r = 0,22; p < 0,05$). Однолітки в їх житті займають місце родини, вплив якої у дослідженні не виявив кореляцій.

Дані про впливи соціальної сфери в життя ППБП (табл. 1) свідчать про наявність зв'язків між «життєвими стресами» у ППБП та структурою особистості, міжособистою тривогою, депресією соціального рівня.

Таблиця 1

Коефіцієнти кореляцій життєвих стресів у підлітків, позбавлених батьківського піклування ($p < 0,05$)

Психічні чинники	Мужність — жіночість	Схильність до алкоголю	Міжособиста тривога	Соціальна депресія
Міжособисті стреси	—	—	—	0,25
Особисті стреси	0,25	-0,21	—	—
Шкільні стреси	—	—	-0,23	—

Гендерні відмінності кореляцій життєвих подій у підлітків. Стреси (сфера стосунків з однолітками) у дівчат впливають на стреси особистого життя ($r = 0,34; p < 0,05$), а у хлопчиків — на показники депресії: функціонального, соціального, песимістичного рівня, «депресивне вторгнення» ($r = 0,30; 0,30; 0,35; 0,30; p < 0,05$).

Стреси особистого життя у дівчат мають позитивний зв'язок з показником В (ПДО), стресами родинної сфери ($r = 0,32; 0,37; p < 0,05$), а у хлопчиків — з самооціночною, міжособистою, загальною тривогами, депресією песимістичного рівня ($r = 0,39; 0,35; 0,30; 0,44; p < 0,05$).

У хлопчиків шкільні стреси пов'язані з реакціями емансипації ($r = 0,39; p < 0,05$), родинні стреси впливають на ставлення до дослідження та шкільну тривогу, показник депресії NBURDENDAYS ($r = 0,31; 0,31; 0,28; p < 0,05$).

Для формалізації тривоги використовувалась «Шкала особистої тривожності для учнів 10—16 років». Дані про кореляції тривоги у підлітків (табл. 2) свідчать про наявність зв'язків між різними видами тривоги, тривогою та структурою особистості, стресами, депресіями.

Гендерні відмінності кореляцій тривоги у підлітків. Шкільна тривога у дівчат позитивно зв'язана з міжособистою, магічною тривогами ($r = 0,57; 0,48; p < 0,05$), а у хлопчиків — з показником делінквентності, стресами родинної сфери ($r = -0,32; 0,31; p < 0,05$).

Самооціночна тривога у дівчат має позитивні зв'язки з депресією автономного, самокритичного рівня ($r = 0,33; 0,32; p < 0,05$), а у хлопчиків — з депресією соціального та песимістичного рівня ($r = 0,27; 0,40; p < 0,05$).

Міжособиста тривога у дівчат позитивно зв'язана з шкільною тривогою та депресією функціонального рівня ($r = 0,57; 0,37; p < 0,05$), а у хлопчиків — зі стресами особистого життя ($r = 0,35; p < 0,05$).

Таблиця 2

Коефіцієнти кореляцій тривог у підлітків, позбавлених батьківського піклування ($p < 0,05$)

Психічні чинники	Шкільна тривога	Самооціночна тривога	Міжособиста тривога	Ірраціональна тривога	Загальна тривога
Конформність	—	-0,20	—	—	—
Емансипація	—	—	-0,21	-0,26	-0,22
Делінквентність	—	—	—	—	—
Шкільні стреси	—	—	-0,23	—	—
Шкільна тривога	—	0,54	0,40	0,34	0,65
Самооціночна тривога	0,54	—	0,53	0,40	0,69
Міжособиста тривога	0,40	0,53	—	0,45	0,75
Ірраціональна тривога	0,34	0,40	0,45	—	0,65
Загальна тривога	0,65	0,69	0,75	0,65	—
Функціональна депресія	—	0,20	0,24	0,22	0,22
Соціальна депресія	—	0,23	0,40	—	0,27
Песимістична депресія	—	0,21	—	0,24	0,21
«Депресивне вторгнення»	—	0,20	0,21	—	—

Ірраціональна тривога у дівчат пов'язана з реакціями емансипації, шкільною тривогою, депресією функціонального рівня ($r = -0,32; 0,48; 0,33; p < 0,05$), а у хлопчиків — з депресією соціального рівня ($r = 0,37, p < 0,05$).

Досить часто підлітки демонструють прояви депресивної симптоматики. Для формалізації депресії у підлітків використовувався «Депрископ». Дані про кореляції депресії (табл. 3) свідчать про наявність внутрішніх зв'язків між депресіями різних рівнів у ППБП.

Гендерні відмінності кореляцій, пов'язаних з депресивною сферою. Депресія функціонального рівня у дівчат пов'язана з автономним рівнем, показником О (ПДО), міжособистою, магічною, загальною тривогами ($r = 0,34; -0,37; 0,37; 0,35; 0,33; p < 0,05$), а у хлопчиків — з міжособистими стресами та соціальним рівнем депресії ($r = 0,30; 0,46; p < 0,05$).

Депресія соціального рівня у дівчат пов'язана з автономним рівнем, загальною тривогою ($r = 0,47; 0,38; p < 0,05$), а у хлопчиків — зі стресами у стосунках

з однолітками, самооціночною тривогою ($r = 0,30; 0,27; p < 0,05$).

Депресія автономного рівня у дівчат взаємопов'язана з функціональним та соціальними рівнями, можливістю органічної природи акцентуації характеру, самооціночною, загальною тривогами, ($r = 0,34; 0,47; -0,33; 0,33; 0,32; p < 0,05$), а у хлопчиків — з депресією самокритичного та песимістичного рівня ($r = 0,64; 0,34; p < 0,05$).

Депресія песимістичного рівня у дівчат негативно пов'язана з можливістю органічної акцентуації характеру ($r = -0,40; p < 0,05$), а у хлопчиків позитивно залежить від стресів, пов'язаних з однолітками, та зв'язана зі стресами особистого життя, самооціночною, магічною, загальною тривогою ($r = 0,35; 0,44; 0,40; 0,37; 0,28; p < 0,05$).

«Вторгнення депресії» у дівчат негативно пов'язано з можливістю органічної акцентуації характеру ($r = -0,39; p < 0,05$), а у хлопчиків позитивно зв'язано зі стресами у стосунках з однолітками ($r = 0,30; p < 0,05$).

Таблиця 3

Коефіцієнти кореляцій депресії у підлітків, позбавлених батьківського піклування ($p < 0,05$)

Чинники	Функціональна депресія	Соціальна депресія	Автономна депресія	Самокритична депресія	Песимістична депресія
Функціональна депресія	—	0,55	—	0,37	0,55
Соціальна депресія	0,55	—	0,35	0,42	0,51
Автономна депресія	—	0,35	—	0,64	0,31
Самокритична депресія	0,37	0,42	0,64	—	0,34
Песимістична депресія	0,55	0,51	0,31	0,34	—
Загальна кількість днів/депресивних симптомів	0,31	0,50	0,37	0,38	0,45
Вторгнення депресії	0,66	0,73	0,59	0,66	0,70
Загальна кількість днів/вторгнення	0,31	0,50	0,37	0,37	0,45
Депресія за добу	0,38	0,42	0,25	0,31	0,37

Загальна кількість днів з «ефектом втручання» у дівчат має негативний зв'язок з конформністю, можливістю органічної природи акцентуації ($r = -0,39; -0,35; p < 0,05$), а у хлопчиків позитивний зв'язок з родинними стресами ($r = 0,28; p < 0,05$).

У дівчат депресія самокритичного рівня пов'язана з можливістю органічної природи акцентуації, самооціночною тривогою, депресією функціонального рівня, показниками NDEPDAYS, NBURDENDAYS, DNOW ($r = -0,50; 0,32; 0,54; 0,49; 0,49; 0,42, p < 0,05$). Показник NDEPDAYS негативно пов'язаний з конформністю, можливістю органічної природи акцентуації ($r = -0,39; -0,35; p < 0,05$).

У хлопчиків депресивні симптоми за добу негативно впливають на конформність ($r = -0,30; p < 0,05$).

У результаті дослідження виявлені специфічні психологічні чинники, які впливають на розлади поведінки та емоцій у підлітків, позбавлених батьківського піклування. Отримані дані покладені в основу розробки диференційних профілактичних та реабілітаційних програм для підлітків.

1. В структурі особистості провідна впливова роль належить реакції емансипації підлітків. Зниження тривоги приводить до зменшення проявів емансипації. Для покращання конформізму необхідно знижати самооціночно тривогу, депресивні переживання та песимізм у підлітків, позбавлених батьківського піклування. Гендерну ідентичність підліткам допоможе прийняти робота зі стресами особистого життя та депресіями.

2. Стреси особистого життя займають перше місце серед факторів, які впливають на психічний стан підлітків. Усунення шкільних стресів приведе до зниження міжособистої тривоги. Стреси, що пов'язані зі стосунками з однолітками, є причиною соціальної депресії у підлітків.

3. Кореляції тривог свідчать про внутрішні зв'язки між тривогами різних сфер життя. Це дозволило використовувати неструктуровані сеанси «контейнірування тривоги», на яких підлітки самі встановлюють найбільш актуальні проблеми для обговорення (зниження тривоги будь-якої сфери приведе до загального зниження

напруження). Робота зі шкільною тривогою приведе до зниження делінквентності, робота з самооціночною тривогою знизить функціональний, соціальний, песимістичний рівень депресії, показник DINTRUS. Для зниження емансипації перевага надається роботі з ірраціональною та загальною тривогами.

4. При дослідженні підліткової депресії виявлена велика кількість внутрішніх кореляцій та зовнішніх зв'язків з тривогами у підлітків, позбавлених батьківського піклування. Найбільший вплив на всі види тривоги робить функціональна та соціальна (пов'язана з стосунками) депресія. Кореляції різних рівнів депресії дають можливість давати інтерпретації стану підлітків різної глибини, в залежності від зрілості свідомості підлітків.

5. Гендерні відмінності впливу психологічних чинників на формування розладів поведінки та емоцій слід враховувати під час побудови диференційних терапевтичних інтерпретацій у підлітків, позбавлених батьківського піклування.

Е. І. Гура

Психологические факторы формирования поведенческих и эмоциональных расстройств у подростков, лишенных родительской опеки

Днепропетровская государственная медицинская академия (Днепропетровск)

Исследовано 100 подростков, лишенных родительской опеки. Представлена взаимосвязь психологических факторов, которые влияют на развитие поведения и эмоциональные расстройства у подростков изучаемой группы. Учет результатов исследования позволяет оптимизировать профилактическую и реабилитационную работу и завершить продуманную психотерапевтическую интерпретацию.

Список літератури

1. Прихожан А. М., Толстых Н. Н. Психология сиротства. 2-е изд. — СПб.: Питер, 2005. — 400 с.
2. Артемчук А. Ф., Слесаренко И. Т. Неврологические, нейрофизиологические и нейропсихологические корреляции при аддиктивном поведении подростков // Международный медицинский журнал. — № 3. — 2001. — С. 35—39.
3. Розлади поведінки дитячого та підліткового віку / Пер. з англ.; За заг. ред. В. Штенгелова. — К.: Сфера, 2006. — 540 с.
4. Бурмака Н. П. Статоролеві чинники формування алкогольної адиктивної поведінки // Вісник Харківського державного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди. Психологія. — Харків: ХДПУ, 2003. — Вип. 10. — С. 10—14.
5. Тужилова М. Б., Руженков В. А. Агрессивность как фактор социально-психологической дезадаптации подростков, лишенных родительской опеки // Матер. съезда. — 2005. — С. 118—119.
6. Дозорцева Е. Г., Качаева М. А., Морозова Е. И., Терехина С. А. Психические травмы и их последствия у подростков с девиантным поведением // Там же. — С. 49.
7. Кожина А. М. Роль социально-психологических факторов в формировании делинквентного поведения подростков // Укр. вісник психоневрології. — 2000. — Т. 8, вип. 3 (25). — С. 79—81.

Надійшла до редакції 15.01.2007 р.

Ye. I. Gura

Psychological factors of formation behavior disorders among adolescents deprived parental care

Dnipropetrovsk medical Academy (Dnipropetrovsk)

The research of 100 adolescents with parental care deprivation. The correlations of psychological factors which are influence the development of behavior and emotional disorders among adolescents from investigated group are presented. Taking into account results of research allow to optimize preventive and rehabilitation work and accomplish deliberated psychotherapeutically interpretations.